

سیره اخلاقی شهید حاج قاسم سلیمانی

فاطمه اردونی^۱

چکیده

این مقاله با هدف شناسایی سیره اخلاقی شهید حاج قاسم سلیمانی تنظیم و در آن تلاش گردیده تا به این پرسش پاسخ داده شود که سیره اخلاقی شهید حاج قاسم سلیمانی چگونه بوده است؟ این تحقیق از نوع تحقیقات توصیفی می‌باشد و روش به کار رفته در آن کتابخانه‌ای بوده است. ابزار به کار رفته در جهت جمع‌آوری داده‌ها، فیش و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل محتوا انجام شده است. از مهم‌ترین نتایج این مطالعه می‌توان به این مسائل پرداخت؛ همگان باید در صدد یادگیری اخلاق و کردار پسندیده باشند؛ یکی از بارزترین الگوهای پسندیده اخلاق شهید حاج قاسم سلیمانی می‌باشد؛ شمه‌ای از مباحث اخلاقی که این شهید سرافراز به آن توجه داشتند شامل موارد زیر می‌باشد: اخلاص، محبت به دیگران، صبر بر طاعت، خوش‌خویی، از خودگذشتگی، شجاعت و شهادت طلبی، لقمه حلال، اهتمام به حق الناس، توکل و اتکال به خدا.

کلیدواژگان: اخلاق، شهید، قاسم سلیمانی

^۱ - طلبه سطح دو حوزه علمیه کوثر (س) علی‌آبادکنتول

مقدمه

الگوپردازی برای یک زندگی مومنانه و مجاهدانه در جهت تربیت برای اثربخشی برنامه‌های تربیتی امری حیاتی است. مشاهده الگوهای عملی، از سویی، زیبایی و حسن رفتارهای مطلوب را به خوبی به متربیان می‌نمایاند و از این رو، به آن‌ها انگیزه مضاعف می‌بخشد و از سوی دیگر، امکان‌پذیر بودن تحقق اهداف را مورد تاکید قرار می‌دهد. در این میان تامل در زندگی و رفتار شخصیت‌های عصر حاضر اثربخشی تربیتی مضاعفی دارد.

شهدای انقلاب اسلامی، از این جهت الهام‌بخش بسیاری از جوانان هستند. یکی از این شهدا که هم در طول زندگی و هم پس از شهادت بسیار پرثمر بوده است، شهید سردار حاج قاسم سلیمانی می‌باشد. طبیعتاً اعضای گوناگون جامعه، متناسب با اعتقادات و اعمال خود، از مرتبه‌ای از حیات بهره‌مند می‌شوند. اما آن نوع زندگانی که شایسته انسان است، حیاتی طیب است که نمونه آن در زندگی شهدا بخصوص شهید سلیمانی قابل مشاهده می‌باشد.

اهمیت این مسئله در آنجاست که تحقق حیات پاک و پربرکت در افراد جامعه و بسط مداوم آن که به وسیله الگو گرفتن از سیره اخلاقی شهدا به وجود می‌آید، سرمایه فرهنگی و سرمایه معنوی جامعه را افزایش می‌دهد و بدین ترتیب، نه تنها عامل سعادت فردی است؛ بلکه برای شکل‌گیری جامعه صالح و پیشرفت همه جانبه و مداوم آن ضروری است. اما از طرفی دیگر اگر به این مسئله توجه نشود و سیره شهدا برای افراد جامعه بخصوص جوانان بازگو نگردد آنان در شناسایی اخلاق صالح دچار اشتباه و انحراف خواهند شد که این خود موجبات فساد و انحطاط در جامعه فراهم می‌کند.

با توجه به اهمیت بالای این مسئله مطالعات فراوانی در این زمینه صورت گرفته است که برای نمونه می‌توان به این موارد اشاره نمود: رضایی (۱۴۰۱) سیمای مجاهدت در قرآن، شیرازی (۱۴۰۰) سیمای سلیمانی، ولایتی و همکاران (۱۴۰۰) اسرار سلیمانی.

همان‌طور که مشخص است این موارد بیشتر به مباحث بازشناسی سیره رفتاری حاج قاسم، خاطراتی از زندگی سردار سپهبد شهید حاج قاسم سلیمانی و بررسی شخصیت شهید برزگوار پرداخته‌اند و هیچ کدام در مورد سیره اخلاقی شهید حاج قاسم سلیمانی سخنی نگفته‌اند به همین دلیل این مقاله درصدد است تا به این سوال پاسخ دهد که سیره اخلاقی شهید حاج قاسم سلیمانی چگونه بوده است؟

زندگی ساحت‌های گوناگونی دارد و برای رسیدن به مقام انسان کامل باید در همه عرصه‌ها شکوفا شد و مسیر تحول و تکامل را طی کرد. به ویژه مکتب اسلام یک دین همه بعدی و جامع است و برنامه کاملی برای رشد تمام ساحت‌های انسان دارد. در اسلام، اولاً، هویت فعالیت‌ها و اخلاقیات اجتماعی انسان دست کم به اندازه ابعاد فردی او اهمیت دارد و زندگی اجتماعی مومنانه برای رشد انسان حیاتی است. لذا ساحت‌های فردی هم چون اعتقادات، اخلاق و ... در کنار ساحت‌های اجتماعی و سیاسی هر دو اهمیت دارند. ثانیاً زندگی دنیوی و اخروی جدا از هم نیستند و بلکه در امتداد هم و هم‌سنخ هستند.

بنابراین در مکتب جامع اسلام رشد کاریکاتورگونه و تک بعدی مد نظر رهبران تربیتی نیست و راه به جایی نمی‌برد. همان گونه که زندگی در تمام ساحت‌ها به شکل در هم تنیده‌ای جریان دارد؛ برای بهینه‌سازی زندگی و عملکرد انسان نیز نیاز به الگوی همه بعدی ضروری است. به نظر می‌رسد که شهید سلیمانی نیز از جمله شخصیت‌هایی بوده است که این جامع نگری را در مسیر ساخته شدن مد نظر داشته و جهت ارتقای وجود خود در تمام این ساحت‌ها تلاش نموده است.

شهید سلیمانی نه تنها الهام‌بخش تمام نیروهای جهادی بود که در جبهه مقاومت فعالیت می‌کردند؛ بلکه او به مراد و مقتدای جمع کثیری از افراد عادی در عرصه‌های مختلف فرهنگی، اقتصادی، سیاسی در گروه‌های مختلف سنی تبدیل شده است. حاج قاسم آنقدر شخصیت تاثیرگذاری بود که بی‌حجاب با حجاب، چپ و راست، پیر و جوان، زن و مرد همه از شهادت او اظهار تأسف می‌کرد. حتی آن‌هایی که گرایش اسلامی ندارند از نبود حاج قاسم ناراحت هستند.^۱

مقام عظمای ولایت در این باره می‌فرمایند: «قاسم سلیمانی با شهادتش تداوم راه مقاومت را بیمه کرد و به تعداد ظلم ستیزان عالم تکثیر شد. با رفتن او به حول و قوه‌ی الهی کار او و راه او متوقف و بسته نخواهد شد... او را به چشم یک فرد نگاه نکنیم... به چشم یک مکتب، یک راه، یک مدرسه درس‌آموز نگاه کنیم.»^۲ نوجوانانی که عکس سردار سپهد سلیمانی را بر پیراهن خود آویزان کردند به دشمنان می‌گویند اگر قاسم سلیمانی را از ما گرفتید به یاد داشته باشید قاسم‌های دیگر در راه‌اند؛ هر ایرانی انقلابی و هر کودک خفته در گهواره در منطقه راه پر افتخار و هدف درخشان شهید حاج قاسم سلیمانی را با مباحثات و آرزو ادامه خواهد داد.

حاج قاسم چنان نفوذی در قلب‌های آحاد مردم پیدا کرده که جهانی یکپارچه در غمش اندوهگین و سیاه پوش شدند و تشییع جنازه‌اش را به باشکوه‌ترین بدرقه یک رهبر در تاریخ تبدیل کردند. مجاهدت خالصانه حاج قاسم در راه خدا از او اسوه‌ای ماندگار و مکتبی زنده و جامع، پیش روی ملت‌ها قرار داده است و حضور

۱- خبرگزاری فارس، <https://www.farsnews.ir/kordestan/news>، تاریخ: ۱۴۰۳/۳/۲، ساعت: ۱۴:۳۰

۲- بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه در تاریخ ۱۳۹۸/۱۰/۲۷

حیرت‌آور مردم ایران و جهان در مراسم تشییع او اعلام پایبندی به مکتب سلیمانی بود؛ تا ابد مردم جهان از او به عنوان یک الگوی کامل و مجاهد یاد خواهند کرد؛ دشمنان تصور می‌کنند اگر حاج قاسم نباشد پرچم مقاومت و دفاع از امنیت مردم منطقه به زمین می‌ماند در حالی که این خیال باطلی است؛ زیرا پرچم مقاومت همچنان برافراشته است و مردم عراق، یمن، فلسطین، لبنان، سوریه و به طور کلی مظلومان خودشان مدافع حرکت انقلابی خود خواهند بود. نسل جوان کشورهای منطقه رویشهایی هستند که جبهه‌ای بسیار محکم در مقابل آمریکا و تروریسم ایجاد خواهند کرد.^۱

از این رو باید همگان در صدد یادگیری اخلاق و کردار نمونه‌ایی مانند حاج قاسم سلیمانی باشند و افرادی مانند ایشان را سرلوحه زندگی خود قرار دهند به همین علت در اینجا به سیره اخلاقی این شهید بزرگوار پرداخته می‌شود که شامل موارد ذیل می‌باشد.

۱) اخلاص

اخلاص به خالص کردن و ویژه کردن ارادت می‌گویند.^۲ براساس این معنی مخلص به کسی گویند که طاعات و عبادات خود را از هر گونه آلودگی و آمیختگی به غیر خدا خالص کرده و انگیزه‌ای جز تقرب به درگاه خدا نداشته باشد. از این رو فقط به او دل می‌بندد و مدح، ستایش، مذمت، نکوهش دیگران در نظرش یکسان است و هدف از عبادت جلب رضایت خالق است نه کس دیگر.^۳ یعنی انسان قلبش را مخصوص حق کند تا احدی جز مقلب القلوب در حرم دل او راه نیابد.

حضرت علی(ع) در این باره فرموده‌اند: «عبادت خالص آن است که مرد جز به پروردگارش امیدوار نبوده و جز از گناه خویش نهراسد.»^۴ همچنین امام صادق(ع) فرمودند: «انسان، بنده خالص خدای بزرگ نمی‌شود تا این که تعریف و تکذیب (دیگران) در نظرش یکسان باشد.»^۵

یکی از حقایق موفقیت زندگی هر فرد اخلاص است. هر چه فرد خالصانه‌تر برای آرمان‌هایش تلاش کند و هزینه‌های روانی، مالی و حتی جانی بیشتری برای آن بپردازد. اعتماد بیشتری در پیروان به آرمان و مسیرش ایجاد خواهد کرد. این موضوع چنان اهمیت دارد که خداوند متعال هم وقتی قصد دارد از حقانیت پیامبرانش

۱- سایت <http://irdc.ir/fa/news>، تاریخ: ۱۴۰۳/۲/۵، ساعت ۱۱:۳۰

۲- دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ص ۲۱۱

۳- شیخ طوسی، اوصاف الاشراف، ص ۶۵

۴- تمیمی آمدی، غررالحکم و درر الکلم، ص ۱۴۴

۵- مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۳، ص ۲۹۴

دفاع کند به بی‌مزد بودن رسالت آن‌ها استناد می‌کند.^۱ در واقع نخستین نشانه صدق پیامبران این است که هیچ منفعت مادی در دعوتشان ندارند؛ نه از مالی می‌خواهند و نه جاه و مقام و نه حتی تشکر و سپاسگزاری و نه هیچ اجر و پاداش دیگری این همان چیزی است که بارها در آیات قرآن در مورد انبیای بزرگ به عنوان نشانه‌ای از اخلاص قلبی پیامبران روی آن تکیه شده است. تنها در سوره شعرا پنج بار جمله «و ما اسئلكم علیه من اجر» تکرار شده و جز آن در آیات بسیاری از قرآن کریم برای اخلاص انبیاء با همین موضوع استدلال شده است.^۲

تمام کسانی که حاج قاسم سلیمانی را دیده بودند بر این امر تاکید می‌کردند که او مخلص بود و فقط خدای خودش را در نظر می‌گرفت، حاج قاسم خودش را وقف آزادی سرزمین‌های اشتغال توسط داعش کرد تمام وجود شهید سلیمانی شبانه روز وقف دفاع از مردم مظلوم و تحت ستم دنیا و مورد احترام مظلومان عالم بود؛ اخلاص شهید قاسم سلیمانی موجب شد که همه دل‌ها متوجه او و فداکاری‌هایش شوند و این سردار بزرگ اسوه مقاومت فقط خدا را می‌دید و از غیر خدا دل‌کنده بود ایشان همه عمر خود را به جهاد در راه خدا گذرانید به همین علت شهادت پاداش تلاش بی‌وقفه او در همه این سالیان بود به عبارت دیگر می‌توان گفت خلوص این شهید بزرگوار راز محبوبیت او در بین مردم و وفاداری سربازان مقاومت به راهش بود؛ بنابراین می‌شود انسان یک شخصیت فروتن و بی‌حاشیه باشد و درباره بسیاری از مسائلی که همه دغدغه اظهار نظر درباره آن را دارند اظهار نظر نکند کار بی‌منت و سخاوتمندانه انجام دهد. تنها رضایت خدا را مدنظر داشته باشد و اینطور خداوند منان صدق در رفتار او را با مهری عمیق در دل همه مردم نگذارد!^۳

راز محبوبیت سردار سرافراز حاج قاسم سلیمانی در اخلاص او بود به طوری که رهبر انقلاب اسلامی بارها و بارها، او را با صفت اخلاص معرفی کرده‌اند. به عنوان نمونه در دیدار با خانواده سردار فرمودند: «می‌بینید مردم چه کار دارند می‌کنند برای حاج قاسم؛ این برای شما تسلا است... بدانید که مردم قدر پدر شما را دانستند و این ناشی از اخلاص است؛ این اخلاص است. اگر اخلاص نباشد، این جور دل‌های مردم متوجه نمی‌شود؛ دل‌ها دست خدا است؛ این که دل‌ها این جور همه متوجه می‌شوند، نشان‌دهنده‌ی این است که یک اخلاص بزرگی در آن مرد وجود داشت.»^۴

حتی ایشان در نمازی که بر پیکر مطهر سردار سلیمانی اقامه فرمودند، عبارت ویژه‌ای در نماز به کار بردند و به اخلاص سردار اشاره کردند: «اللَّهُمَّ إِنَّكَ تَوْفَيْتَهُمْ مُتَلَطِّحِينَ بِدِمَائِهِمْ فِي سَبِيلِ رِضَاكَ، مُسْتَشْهَدِينَ بَيْنَ

۱- سوره مبارکه یوسف، آیه ۱۰۴

۲- سوره مبارکه فرقان، آیه ۱۵۷/ سوره مبارکه یاسین، آیه ۲۱

۳- هاشمی، «الگوی رهبری شهید قاسم سلیمانی؛ از فرماندهی مقاومت تا شکل‌گیری مکتب سلیمانی»، ص ۲۵

۴- بیانات مقام معظم رهبری در منزل سپهید شهید حاج قاسم سلیمانی در تاریخ ۱۳/۱۰/۱۳۹۸

در دیداری که دکتر جلیلی با پدر بزرگوار شهید سلیمانی در سال ۱۳۹۳ داشتند حاج حسن سلیمانی، پدر شهید سلیمانی راز موفقیت حاج قاسم را لقمه حلال و تربیت دینی می‌داند؛ این دغدغه پدر ایشان این حدیث از پیامبر اکرم(ص) را به ذهن می‌آورد که: «پاکیزه‌ترین خوراک انسان از راه درآمد و کسب حلال او است و بداند که نسل و اولاد او نیز نتیجه همین کار و کسب او خواهند بود.»^۱

بنابراین مشخص می‌شود لقمه حلال در بسیاری از خصیصه‌ها و ویژگی‌های حاج قاسم از جمله تعبد و بندگی، ولایت‌پذیری، ترس از خدا، روحیه شهادت طلبی، اخلاص و... اثرگذار بوده است. زندگی شهید سلیمانی مصداقی برای این حدیث پیامبر گرامی اسلام(ص) است که: «کسی که خوراکش طیب و طاهر باشد دلی با صفا و چشمانی گریان ترس از خدا خواهد داشت و مانعی برای اجابت دعای او نخواهد بود.»^۲ بنابراین لقمه حلال در شخصیت، سعادت، خوشبختی و کمال انسان تاثیرگذار است.

۸) اهتمام به حق الناس

وقتی جنگ به قسمت شهری کشیده شد برخی از نیروها به ناچار وارد منازل مردم شدند. ایستاد به سخنرانی برای نیروها: «اگر به شهر شما حمله شود دوست دارید وارد خانه‌تان شوند؟ خیلی باید مراقبت کنید از حق الناس حتی اگر وسیله‌ای به اشتباه جابه جا شده، بگذارید سر جایش خدا از شما امتحان می‌گیرد از امتحان سربلند بیرون بیایید.»^۳ هم چنین برای صاحب منزلی که در عملیات آزادسازی بوکمال در دیرالزور سوریه از آن به عنوان مقر استفاده کرده بودند نامه‌ای نوشت و برای استفاده بدون اجازه از خانه عذرخواهی نمود و بیان کرد که خسارت آن را تقبل می‌کند.^۴

۹) توکل و اتکال به خدا

توکل به خدا و اعتماد به هدف داشتن، یعنی تکیه و اعتماد کردن بر کسی و اعتراف کردن بر عجز خود، به خدا سپردن و دل برداشتن از اسباب دنیا و به حضرت مسبب‌الاسباب توجه کردن است.^۵ به عبارت دیگر اعتماد

۱- قضای، شهاب الاخبار، ص ۳۶۰

۲- بحرانی، حاشیه الشهاب فی الحکم والآداب، ص ۵۳

۳- محمدی‌نیا، رفیق خوشبخت ما، ص ۴۰

۴- همان

۵- دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ص ۳۱۲

قلب به خدا در جمیع امور یا انجام دادن همه امور لازم در حوزه تدبیر فردی و اجتماعی و واگذاری نتیجه امور به خدا در حوزه خارج از دسترس انسان است.^۱

استاد مطهری نیز این مفهوم را مفهومی زنده کننده و حماسی می داند و در این خصوص می گوید: «توکل یک مفهوم اخلاقی، تربیتی، اسلامی است. اسلام می خواهد مردم مسلمان متوکل بر خدا باشند. شما توکل را در قرآن مطالعه کنید؛ من در هر جای قرآن توکل آمده است یادداشت کرده ام می بینید از تمام این ها هماهنگی عجیبی در مفهوم توکل پیدا می شود که انسان می فهمد توکل در قرآن یک مفهوم زنده کننده است؛ یعنی هر جا که قرآن می خواهد بشر را وادار به عمل کند و ترس ها و بیم ها را از انسان بگیرد، می گوید نترس و توکل به خدا کن، تکیهات به خدا باشد و جلو برو، تکیهات به خدا باشد و حقیقت را بگو، به خدا تکیه کن و از کثرت انبوه دشمن نترس.»^۲

به عبارت دیگر باید گفت رهبران تحول گرا به وضوح انتظارات فراتر از سطح معمول را از پیروان خود مطرح می کنند و با بیان ساده اهمیت اهداف و استفاده از نمادها تلاش پیروان را متمرکز می کنند؛ آن ها با ایجاد چالش برای پیروان و شور و شوق و خوش بینی موجب انگیزش می شوند.^۳ هر چه رهبران برای تحقق آرمان ها برانگیزه های درونی بیشتر تکیه کنند پیروان مشتاق تری خواهند داشت که داوطلبانه و خالصانه به آرمان خدمت خواهند کرد؛ تکیه بر انگیزه های بیرونی کار رهبران تبادلی است؛ آنجا که با پاداش مشروط پیروان خود را برای هدف بر می انگیزانند.^۴

رهبران الهام بخش به پیروانی نیاز دارند که برانگیزه های درونی متکی باشند چرا که آن ها انتظاراتی و رای عملکرد معمول از پیروان خود دارند.^۵ پیروان شهید سلیمانی در جبهه مقاومت و دفاع از حرم نیز با چنین انگیزه های پای در این راه گذاشتند؛ تنها انگیزه شهدای مدافع حرم، معنوی و خدایی بود. برخی می گویند ایران به مجاهدان پول داده این دروغ محض است؛ مسلمانان به عشق حضرت زینب (س) و حضرت رقیه (س) پیشگام بودند و مادیات در موضوع مقاومت و ایثار هرگز دخیل نبوده است.

۱- طباطبائی، تفسیر المیزان، ج ۵، ص ۲۵۶

۲- مطهری، مجموعه آثار، ج ۲۵، ص ۴۵۳

۳- عطارد، رهبری تحول آفرین، ص ۱۲۰

۴- رابینر، مبانی رفتار سازمانی، ص ۴۳۹

۵- عطارد، رهبری تحول آفرین، ص ۲۴۰

نتیجه گیری

تامل در خلییات و رفتارهای شهید سلیمانی می تواند در الگوسازی زندگی مومنانه و مجاهدانه برای تمام مردم آزاده جهان و به ویژه قشر جوان، الهام بخش، امیدآفرین و الگوی عملی باشد.

در این مقاله تلاش شد تا برخی اخلاق و رفتار ایشان در ساحت های گوناگون زندگی تبیین شود؛ مؤلفه هایی که وقتی فراگرد هم می آیند جامعیت یک شخصیت را به تصویر می کشند و او را به عنوان یک مکتب و یک چراغ راه و یک مدرسه درس آموز معرفی می کنند. برخی از این مؤلفه ها شامل موارد زیر می شود: اخلاص؛ یکی از حقایق موفقیت زندگی هر فرد اخلاص است. هر چه فرد خالصانه تر برای آرمان هایش تلاش کند و هزینه های روانی، مالی و حتی جانی بیشتری برای آن بپردازد. اعتماد بیشتری در پیروان به آرمان و مسیرش ایجاد خواهد کرد درست همانند حاج قاسم سلیمانی.

مؤلفه دوم که باعث عزیز شدن حاج قاسم شد محبت به دیگران بود؛ از ویژگی های بارز شهید سلیمانی محبت و مهرورزی بود، نمونه اعلا ی این مهرورزی را می توان در برخورد وی با فرزندان شهدا و خانواده ایثارگران دوره دفاع مقدس یافت. مؤلفه دیگر صبر بر طاعت ایشان بود تا جایی که همزمانشان از ایشان به عنوان اسطوره صبر یاد کردند؛ خوش خویی سردار مؤلفه دیگری بود که ایشان را نسبت به دیگران متمایز می کرد؛ از خودگذشتگی، شجاعت و شهادت طلبی، لقمه حلال، اهتمام به حق الناس، توکل و اتکال به خدا نیز از مولفات مهمی هستند که توسط سردار دلها در ثانیه ثانیه زندگی رعایت میشد. امید است که همگان نحوه زیستن این سردار بزرگ را سرلوحه زندگی خود قرار دهند.

منابع و مآخذ

* قرآن کریم

- (۱) ابن مسکویه، احمد بن محمد، تهذیب الأخلاق و تطهیر الأعراق، تهران: انتشارات عرفان، چاپ اول، ۱۳۹۴
- (۲) بحرانی، یحیی بن حسین، الشهاب فی الحکم والآداب، مشهد: انتشارات مجمع البحوث الاسلامیه، چاپ اول، ۱۳۸۸
- (۳) بنی لوحی، سید علی، این مرد پایان ندارد، اصفهان: انتشارات راه بهشت، چاپ پنجم، ۱۳۹۹
- (۴) بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه در تاریخ ۱۳۹۸/۱۰/۲۷
- (۵) بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با فرماندهان سپاه در تاریخ ۱۳۷۳/۶/۲۹
- (۶) بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با معلمان در تاریخ ۱۴۰۰/۲/۱۲
- (۷) بیانات مقام معظم رهبری در منزل سپهبد شهید حاج قاسم سلیمانی در تاریخ ۱۳۹۸/۱۰/۱۳
- (۸) تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، قم: انتشارات دارالحديث، چاپ هشتم، ۱۳۹۵
- (۹) خوشناموند، «طراحی و اعتباریابی الگوی تربیت حماسی بر اساس شاهنامه فردوسی برای دوره کودکی»، رساله دکتری، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۹۸
- (۱۰) دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران: موسسه چاپ و نشر دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷
- (۱۱) رابینر، استیون پی، مبانی رفتار سازمانی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، چاپ دهم، ۱۳۹۲
- (۱۲) راغب اصفهانی، حسنین بن محمد، مفردات، قم: انتشارات ذوی القربی، چاپ سوم، ۱۳۸۳
- (۱۳) سایت <http://irdc.ir/fa/news>، تاریخ: ۱۴۰۳/۲/۵، ساعت ۱۱:۳۰
- (۱۴) سایت <https://www.hawzahnews.com/news>، تاریخ: ۱۴۰۳/۲/۱۰، ساعت: ۱۸:۲۴
- (۱۵) سایت خبرگزاری فارس، <https://www.farsnews.ir/kordestan/news>، تاریخ: ۱۴۰۳/۳/۲، ساعت: ۱۴:۳۰
- (۱۶) سایت خبرگزاری فارس، <https://www.farsnews.ir/kordestan/news>، تاریخ: ۱۴۰۳/۲/۱۲، ساعت: ۱۵
- (۱۷) شیخ طوسی، نصرالدین، اوصاف الاشراف، تهران: انتشارات علم، چاپ دوم، ۱۳۹۸
- (۱۸) طباطبائی، سید محمدحسین، تفسیرالمیزان، قم: بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبائی، چاپ پنجم، ۱۳۷۸
- (۱۹) عطارد، علی، رهبری تحول آفرین، تهران: آرمان دانش، چاپ اول، ۱۳۹۹

- ۲۰) فیض کاشانی، محسن، المحجه البيضاء فی تهذیب الاحیاء، تهران: انتشارات فرهوش، چاپ اول، ۱۳۹۶
- ۲۱) قضاعی، محمد بن سلامه، شهاب الاخبار، قم: انتشارات دارالحدیث، چاپ چهارم، ۱۳۹۳
- ۲۲) مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، تهران: انتشارات اسلامیة، چاپ چهارم، ۱۳۸۴
- ۲۳) محمدی‌نیا، اسدالله، رفیق خوشبخت ما، قم: سبط اکبر، چاپ اول، ۱۴۰۰
- ۲۴) مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران: انتشارات صدرا، چاپ هشتم، ۱۳۷۸
- ۲۵) هاشمی، صدیقه سادات، الگوی رهبری شهید قاسم سلیمانی؛ از فرماندهی مقاومت تا شکل‌گیری مکتب سلیمانی، فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، شماره ۳، ۱۴۰۱